

Андрій Федорук
(Чернівці)

«Останній марш східних слонів у західні землі»: османська елефантерія в Хотинській війні 1621 р.

В різноманітних історичних джерелах, що подають цінні відомості стосовно перебігу Хотинської війни, котра точилася з 2 вересня по 9 жовтня 1621 р., збереглася стисла інформація про наявність й застосування османцями у активних бойових діях такого екзотичного роду військ як елефантерія. Традиційно в історіографії вважається, що слони грали важливу роль у військовій справі держав Середземномор'я впродовж більше трьох з половиною століть, з останньої чверті IV ст. до н. е. до середини I ст. до н. е. Вони появилися і оформилися на європейських теренах як окремий рід військ у армії македонського царя Александра Великого під індійським впливом у 326 – 323 рр. до н. е. Надалі, саме епоха еллінізму стала часом найбільш активного застосування елефантерії у численних військових конфліктах, якими наповнені кінець IV ст. до н. е. – друга половина II ст. до н. е. Цей рід військ був на озброєнні у самих могутніх держав цього періоду – Македонії, Сирії, Єгипту, Карфагену і Бактрії. Після занепаду великих елліністичних держав бойові слони залишилися у арміях нумідійців, римлян і ефіопів, де вони з'явилися під впливом тієї ж елліністичної військової справи. Услід за перервою більше ніж у два з половиною століття, в III ст. н. е., слонів знову стали активно використовувати правителі Сасанідського Ірану, котрі отримували потрібних для війни тварин з Індії. З арабським завоюванням Перського царства елефантерію надалі продовжували активно застосовувати у війнах ефіопи (принаймні, до XVI ст.), індуси (до кінця XVIII ст.) і народи Індокитаю (до другої половини XIX ст.)¹.

---

¹ Докладніше про це див.: *Armandi P. D. Histoire militaire des éléphants, depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'introduction des*

Щодо присутності слонів у армії турецького султана Османа II, які стали учасниками запеклих боїв під Хотиним з польсько-литовським і козацьким військами, то про них немає одноставної думки в сучасній науковій літературі. Так, польський дослідник Ю. Третяк у своїй праці «*Історія Хотинської війни (1621 р.)*», яка вперше побачила світ в 1889 р., лише зазначив, що 29 квітня, коли османські військові підрозділи вирушали у Хотинський похід зі Стамбула, «в тій урочистій процесії виступало також чотири великих слони, котрих султан отримав у дар від перського шаха, і на яких височіли оздоблені намети, що могли помістити кільканадцять осіб»².

Грунтуючись на повідомленнях Мустафи Наїми, цей автор далі говорить, що схопленим турками у морському бою запорожцям Осман приготував ряд жорстоких тортур і страт. Серед них він наказав закованих у кайдани бранців «топтати

---

armes a feu. Paris, 1843. 570 p.; *Gaidoz H.* Les éléphants a la guerre: de leur emploi dans les armées modernes // *Revue des Deux Mondes*. 1874. T. IV. P. 481-513; *Glover R.* The Elephant in Ancient War // *The Classical Journal*. 1944. Vol. XXXIV. No 5. P. 257-269; *Seibert J.* Der Einsatz von Krieselefanten. Ein militärgeschichtliches Problem der antiken Welt // *Gymnasium*. 1973. Bd. 26. S. 348-62; *Scullard H. H.* The Elephant in the Greek and Roman World. Ithaca; New York, 1974. 288 p.; *Kistler J. M.* War Elephants. Westport; London, 2006. 334 p.; *Nossov K.* War Elephants (New Vanguard, 150). Oxford, 2008. 48 p.; *Абакумов А. А.* Боевые слоны в истории эллинистического мира (последняя треть IV – II вв. до н. э.). Москва, 2012. 116 с.; *Банников А. В.* Эпоха боевых слонов (от Александра Великого до падения персидского царства Сасанидов). Санкт-Петербург, 2012. 480 с.; *Банников А. В., Попов А. А.* Боевые слоны в Античности и раннем Средневековье. Санкт-Петербург, 2013. 168 с.; *Schneider P.* Les éléphants de guerre dans l'Antiquité (IVe – Ier s. av. J.-C.). Clermont-Ferrand, 2015. 110 p.; *Trautmann T. R.* Elephants and kings: an environmental history. Chicago, 2015. XVI, 372 p.; *Zimny K.* Słonie bojowe w armiach hellenistycznych // *Meander*. T. 71. S. 111-138, T. 72. S. 119-141; *Van Oppen de Ruiter B. F.* Monsters of Military Might: Elephants in Hellenistic History and Art // *Arts*. 2019. Vol. 8. Is. 4. P. 1-37.

² *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621 r.). Lwów, 1889. S. 96.

слонами»³. Про саму ж бойову вартість османської елефантерії, яка прибула з іншими військовими частинами на місце активних бойових дій, Третяк взагалі нічого не говорить.

Подібне висвітлення застосування слонів турками у період Хотинської війни 1621 р. знаходимо і в роботах дагестанського історика М. А. Алекберлі кінця 50 – початку 60-х років ХХ ст. Зокрема, в них він так само як і його польський попередник писав, що спочатку за наказом султана Османа II приблизно 200 полонених запорожців були «по-звірячому закатовані: частину козаків яничари посадили на кіл, частину вбили з лука, деяких розтоптали слонами (курсив мій. – А. Ф.), решту повісили, четвертували»⁴. Далі, описуючи перебування османського правителя з армією на Дунаї, цей дослідник говорить, що інших запорожців, «більшість із яких були поранені, у кайданах підводили до султана, частину з них він саморуч пронизував стрілами, інших віддавав яничарам, ще інших наказував закопувати живцем у землю, *давити слонами, розривати на частини* (курсив мій. – А. Ф.), рубати навпіл»⁵.

Крім того, Алекберлі говорить, що османська армія «мала величезну кількість верблюдів, мулів, коней і слонів»⁶. При цьому, історик жодного разу не вказав числа останніх, хоча воно чітко наводиться у використаних ним для написання своїх праць відповідних турецьких і польських нарративних джерелах.

---

³ *Ibid.* S. 100.

⁴ Алекберлі М. А. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. С. 71; Алекберлі М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. Саратов, 1961. С. 176.

⁵ Алекберлі М. А. Хотинская война... С. 72; Алекберлі М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 177.

⁶ Алекберлі М. А. Хотинская война... С. 73; Алекберлі М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 178.

Стосовно ж боєздатності османської елефантерії, то дагестанський дослідник висловив її у процитованій з мемуарів сеймового комісара Якуба Собеського промові великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича до свого війська. У ній останній наголошував, що «не думайте, щоб слони і верблюди становили бойову силу; вони надто обтяжені в'юками і гнутья під їх вагою»⁷. Отож, справжнього бойового значення, на думку М. А. Алекберлі, турецька елефантерія у період запеклих боїв під Хотиним не мала.

Примітно, що висловлені у працях двох вищеназваних істориків версії присутності й використання бойових слонів османцями у Хотинській війні 1621 р. були значний час домінуючими як у зарубіжній, так і вітчизняній історичній науці. Це пояснювалося тим, що, крім робіт Ю. Третьяка і М. А. Алекберлі, у польській та українській історіографії більше не було спеціальних монографічних досліджень присвячених цій темі.

Так, у невеликій науково-популярній роботі Г. А. Василенка, виданій у 1960 р., застосування турецької елефантерії у названих бойових діях повністю висвітлювалося у руслі праць дагестанського дослідника⁸. Таку саму ситуацію спостерігаємо і з працями Л. Подгородецького і Н. С. Рашби, що з'явилися у 60 – 70-х роках ХХ ст., котрі у питаннях, які стосувалися османських бойових слонів майже повністю наслідували положення висловлені у монографії Ю. Третьяка⁹. Єдина відмінність з останньою полягала тільки в тому, що, на думку цих істориків, у турків вказані тварини «несли на спи-

---

⁷ *Алекберли М. А.* Хотинская война... С. 83; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 186.

⁸ *Василенко Г. А.* Хотинська війна (з історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). Київ, 1960. С. 68-69.

⁹ *Podhorodecki L.* Kampania Chocimska 1621 roku – działania przed oblężeniem // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* Warszawa, 1964. T. X. Cz. II. S. 114.

нах велетенські намети, які могли помістити по кількадесять осіб кожний»¹⁰. Про бойову вартість слонів вони також нічого конкретно не говорять¹¹, хоча й звернули увагу, що під час генерального штурму польсько-литовських і козацьких польових укріплених позицій 28 вересня 1621 р. двоє з них стояли на пагорбі Городище, де на той момент розташовувалася ставка султана Османа. Ця інформація ними була почерпнута з нещодавно перекладеної вірменської «Кам'янецької хроніки», яку склав Агоп, а пізніше продовжив його рідний брат Аксент у 1650 – 1652 рр.¹². Подібну історіографічну тенденцію прослідковуємо і в науково-популярній роботі польського дослідника Я. Мейштовича¹³.

У зв'язку з тим, що на османську елефантерію ніхто з наведених істориків не звертав належної уваги, то поступово у науковій літературі витворився своєрідний шаблон за яким бойові слони в складі султанської армії згадувалися лишень як екзотична деталь. Початок цій історіографічній традиції, напевно, був покладений у монографії В. О. Голобуцького «Запорозьке козацтво», яка вперше була видана у 1957 р. В ній відомий український дослідник написав, що «для

---

¹⁰ Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. Kraków, 1979. S. 73.

¹¹ Ibid. S. 73-74. Мабуть, через це обидва автори узагалі не вказують на присутність слонів у турецькому війську під Хотином в своїх інших наукових роботах, у яких вони коротко висвітлюють події війни 1621 р., або навпаки детально аналізуються воєнні дії в період останньої. Див.: Підгородецький Л., Раїмба Н. С. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.): до 350-річчя Хотинської битви // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 131-137; Раїмба Н. С., Підгородецький Л. Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. 1971. № 12. С. 80-83; Podhorodecki L. Kampania Chocimska 1621 roku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. Warszawa, 1965. T. XI. Cz. I. S. 37-68.

¹² Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska... S. 235.

¹³ Meysztoicz J. Pod Cecorą i Chocimiem 1620 – 1621. Warszawa, 1674. S. 112.

заякування «невірних» Осман II вів із собою 4-х бойових слонів»¹⁴.

Після цього у багатьох вітчизняних наукових і науково-популярних роботах про Хотинську війну 1621 р. різного формату стала фігурувати саме ця кількість тварин. Зокрема, це характерно для праць О. М. Апанович, В. А. Брехуненка, С. А. Леп'явка¹⁵ та інших українських істориків. Аналогічно цей аспект висвітлено і в роботі І. Кенцлер¹⁶.

---

¹⁴ Голобуцький В. А. Запорожское казачество. Киев, 1957. С. 175. Крім своєї фундаментальної монографії, В. О. Голобуцький повторив цей самий факт в аналогічному формулюванні у відповідних томах багатотомної колективної праці «Історія Української РСР», яка вийшла українською і російською мовами у 1979 та 1982 рр., див.: Голобуцький В. О. Боротьба українського народу проти панської Польщі та турецьких і татарських загарбників на початку XVII ст. // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Київ, 1979. Т. 1. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (3 найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.). С. 248; Голобуцький В. А. Усилення боротьби против аресии Турции и Крымского ханства в 20 – 40-е годы XVII в. Хотинская война 1621 г. // История Украинской ССР: В 10 т. Киев, 1982. Т. 2. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII – XVII вв.). С. 412.

Цей самий факт наводиться і в перевиданні названої монографії історика, у ньому він знову повторив, що «для заякування «невірних» Осман II вів із собою 4 бойових слонів», див.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 245.

¹⁵ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ, 1991. С. 91; Апанович О. М. Гетьмані України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1993. С. 26-27; Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. Київ, 2013. С. 82; Леп'яво С. «Рятівники від турецької хмари»: запорожці й Хотинська війна 1621 р. Київ, 2013. С. 19.

¹⁶ Kienzler I. Chocim 1621. Warszawa, 2014. S. 85.

Крім цього, дехто з останніх, а також окремі польські та російські дослідники, через те, що слони не відіграли помітної ролі в бойових діях, почали узагалі опускати сам факт їхньої присутності під Хотиним у 1621 р. Так, в роботах К. Г. Гуслистого, П. С. Гончарука, П. В. Михайлини і О. С. Романця, Т. М. Новака й Я. Віммера, Ю. А. Мицика, С. М. Плохія й І. С. Стороженка, В. Маєвського, В. Лаха й Ст. Хойнецького, Т. В. Чухліба, В. М. Горобця, Т. Г. Таїрової-Яковлевої¹⁷ та інших науковців про бойових слонів у турецькій армії немає ані слова.

Попри все у подальших наукових роботах Л. Подгородецького¹⁸ та монографії С. І. Комарницького¹⁹, що вийшли у кінці 80 – 90-х років ХХ ст., знайшли повторне життя тенденції

---

¹⁷ *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.) // Нариси історії України. Київ, 1941. Вип. 3. С. 115; *Гончарук П. С., Михайлина П. В., Романець О. С.* До питання про Хотинську битву (1621 р.) та її історичне значення // Минуле і сучасне Північної Буковини. Київ, 1973. Вип. 2. С. 10-11; *Nowak T. M., Wimmer J.* Historia oręża polskiego 963 – 1795. Warszawa, 1981. S. 388; *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ, 1990. С. 194-195; *Majewski W.* Wojny polsko-tureckie w pierwszej połowie XVII w. // Polskie tradycje wojskowe. Warszawa, 1990. Т. 1. S. 271-272; *Лох В., Хойнецький С.* Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців // Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці, 2001. С. 121; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 років. Київ, 2010. С. 91; *Горобець В.* Україна: Козацькі війни, 1618 – 1638. Київ, 2011. С. 75; *Таирова-Яковлева Т. Г.* Гетманы Украины. История о славе, трагедиях и мужестве. Москва; Санкт-Петербург, 2011. С. 37.

¹⁸ *Podhorodecki L.* Chocim 1621. Warszawa, 2008. S. 41.

¹⁹ *Комарницький С.* Хотинська епопея (3 історії Хотинської війни 1621 р.). Чернівці, 2000. С. 48.

висвітлення участі османської елефантерії у Хотинській війні 1621 р., характерні ще для вище зазначених праць Третяка і Алекберлі. Те саме Комарницький повторив і у двох інших своїх працях, що побачили світ в 2005 та 2011 рр., у яких він зазначив, що з метою «настрахати невірних, Осман II привів із собою невідомих у цих місцях тварин – 4 бойові слони»²⁰.

Не змінилися підходи у висвітленні цього екзотичного епізоду і в спеціальних наукових та науково-популярних роботах краєзнавчого спрямування. Зокрема, в монографії «Хотинщина. Історичний нарис», яку написали О. В. Добржанський, Ю. І. Макар і О. М. Масан, зазначається, що «аби налякати противника, турки привели під Хотин чотирьох бойових слонів»²¹. Тенденція, що полягала тільки у зазначенні їхньої присутності в армії Османа II, представлена у публікації В. М. Ботушанського²² та невеликій науково-популярній праці автора цих рядків²³.

Дещо змінилася ситуація у вітчизняній історіографії з виходом у світ фундаментальної монографії П. М. Саса «Хотинська війна 1621 року», яка була приурочена до 390-річчя цієї важливої історичної події, що урочисто відзначалася у вересні 2011 р. В ній крім тих фактів, узятих переважно з

---

²⁰ *Комарницький С.* Герой Кафи, Москви і Хотина (До 390-річчя Хотинської війни 1621 року). Чернівці, 2011. С. 89; *Комарницький С., Сагайдак Д.* Козацький полководець. Чернівці, 2005. С. 69.

²¹ *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці, 2002. С. 92.

²² *Ботушанський В.* Хотинська битва 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці, 2001. С. 22; *Ботушанський В.* Хотинська битва – визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці – Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 41.

²³ *Федорук А.* Хотинська битва 1621 року. Чернівці, 2010. С. 21.

нарративних джерел, які вже раніше використовували у своїх наукових роботах Ю. Третяк, М. А. Алекберлі, Л. Подгородецький і Н. С. Рашба²⁴, автор залучив дані про османську елефантерію, що містяться в інших актових документах, у тому числі надрукованих у відповідному томі *«Жерел до історії України-Руси»*, зібраних і виданих І. П. Крип'якевичем, а також збірнику «Старопольські листи з епохи Вазів», які опрацювала Г. Малевська.

Зокрема, дослідник у своїй роботі вперше зазначив, що «гармашам польсько-литовської армії вдавалося уражувати не лише вояків противника. Якось їхнім ядром було вбито одного зі слонів (курсив наш. – А. Ф.), яких мали турки. Утім, артилеристи з обложеного хотинського табору не завжди були такі влучні»²⁵. Отже, саме П. М. Сас вперше, у своїй ґрунтовній праці монографічного формату, чітко навів факт можливого прямого бойового застосування елефантерії султанської армії у період запеклих боїв під Хотинном.

У зарубіжній історіографії це саме зробив турецький дослідник Бакі Тезджан, який у своїй аналітичній статті «Хотин 1621, або як поляки змінили хід османської історії», теж відзначив, що в цих подіях «турки вперше використали 4 бойових слонів»²⁶. Цим самим автор також підкреслив унікальність факту застосування елефантерії у Хотинській війні.

---

²⁴ Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ, 2011. С. 225, 231; Сас П. Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 56, 234-235, 241. Побіжно згадує про османських слонів П. М. Сас і на сторінках науково-популярної роботи «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу», написаній ним у співавторстві з литовськими дослідниками Г. Кіркене та А. Бумблаускасом (Сас П., Кіркене Г., Бумблаускас А. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ, 2011. С. 78).

²⁵ Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ, 2011. С. 349; Сас П. Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 368.

²⁶ Tezcan B. Khotin 1621, or how the Poles changed the course of Ottoman history // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 2009. Vol. 62, No. 2. P. 191.

У подальшому висвітлення цього екзотичного сюжету знайшло більш предметне відображення у невеликих краєзнавчих роботах. Так, у науково-популярному виданні, в якому розглядаються питання, що пов'язані з минулим Хотинської фортеці та Хотина загалом, його автори, Л. П. Михайлина і С. В. Пивоваров, помістили нарис «Секретна зброя» турецьких султанів», де навели цінне повідомлення з «Історії Хотинської війни» вірменського хроніста Ованеса Каменаці про використання бойових слонів османцями під час останнього великого штурму ворожих польових укріплень²⁷.

Цій малодослідженій екзотичній сторінці запеклих боїв під Хотином, між армією Османа та польсько-литовським і козацьким військами, присвячена також моя невелика спеціальна публікація у місцевій пресі, метою якої було зробити її більш популярною серед широкого громадського загалу. Відзначимо, що з неї пересічний читач дізнався про використання елефантерії турками на широкому тлі активного застосування слонів у численних війнах на території Індії та Індокитаю, що точилися у XVI – XVIII ст.²⁸. Згодом, мною була написана низка невеликих публікацій, в яких я спробував більш конкретно торкнутися різних моментів, пов'язаних з цим аспектом походу Османа II²⁹.

---

²⁷ Михайлина Л., Пивоваров С. Нарис з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. Хотин, 2011. С. 72-74.

²⁸ Федорук А. «Живі танки» 1621 року Божого під Хотином, або про бойових слонів, яких правитель Осяйної Порти привів, аби настрашити своїх ворогів // Доба. 2011. 29 вересня. Ч. 39 (774).

²⁹ Федорук А. Османські бойові слони в Хотинській війні 1621 р. у світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 26. С. 515-520; Федорук А. Походження, чисельність та організаційна структура підрозділів бойових слонів Османа II у Хотинській війні 1621 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. Київ, 2018. Вип. 27. С. 425-431; Федорук А. Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотином 1621 р. за писемними звітками, іконогра-

Підводячи підсумок вищенаведеному короткому огляду історіографії з досліджуваного епізоду Хотинської війни 1621 р., необхідно констатувати, що окремих значних розробок цього аспекту в науковій площині на сьогодні фактично немає. До цього слід додати, що деякі зарубіжні дослідники останнім часом почали звертати увагу на цей екзотичний сюжет запеклих боїв під Хотином, натякаючи на потрібність його подальшого спеціального вивчення. Зокрема, американський літератор і професійний бібліотекар Дж. М. Кістлер у своїй новій праці *«Бойові слони»*, що вийшла у 2006 р., зазначив, що «останній марш східних слонів у західні землі відбувся в 1621 р.»³⁰.

Тому, опираючись на відповідні дані з різних видів історичних джерел та думки висловлені у історіографії, спробуємо простежити обставини появи, організацію і бойову діяльність османської елефантерії в Хотинській війні 1621 р. Переходячи до викладу необхідного матеріалу відразу зазначимо, що в більшості турецькі, вірменські й польські писемні дані про слонів у армії Османа є дуже стислими і тому для реконструкції їхньої організації та застосування у бойових діях потрібно залучати відповідну інформацію також із наявних тогочасних зображувальних матеріалів і рідкісних артефактів знайдених археологами.

Що стосується обставин появи цих великих тварин для війни на озброєнні османців перед Хотинським походом, то відомості про це у актових документах між собою майже не різняться, оскільки усі вони походять, в основному, з польських розвідувальних повідомлень зі Стамбула. Наприклад,

---

фією та матеріалами археології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. статей. Ніжин, 2020. Вип. 29. С. 466-475; Федорук А. Бойове застосування слонів турками під Хотином у 1621 р. // I Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21 – 24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). Київ, 2020. С. 106-108.

³⁰ Kistler J. M. War Elephants. Westport; London, 2006. P. 220.

якийсь з королівських шпигунів, орієнтовно наприкінці квітня 1621 р., спостерігаючи за виступом турецьких військових частин з султанської столиці, зазначив, що серед них важко було не помітити 4-х великих слонів, яких «подарував перський король»³¹. У донесенні інших польських розвідників, що датується часом до вересня 1621 р., в якому також зазначаються великі за чисельністю сили Османа II, але чітко вказуються тільки «чотири слони у війську тому, котрих надіслав перський король»³².

Як бачимо в обох вказаних рапортах польських шпигунів повідомляється про те, що бойових слонів османці отримали з Сефевідського Ірану, а конкретніше від самого «перського короля». Під останнім мається на увазі іранський шах Аббас I (рис. 1), який в 1603 – 1612 і 1616 – 1618 рр. успішно воював з Османською імперією. Саме його за вдалу реформаторську і воєнну діяльність прозвали «Великим»³³.

Відомо, що 26 вересня 1618 р. турецький султан уклав Марандський (Серавський) мирний договір з перським правителем, внаслідок котрого від останнього Осман отримав у подарунок, як певну моральну компенсацію за територіальні втрати після невдалої для нього війни, указаних бойових слонів³⁴. До Ірану цих великих тварин для потреб війни традиційно, як і в сиву давнину, поставляли з Індії. Крім того,

---

³¹ *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r.* // Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 111. S. 178.

³² *Relacja NN dla NN donosząca o przygotowaniach tureckich do rozprawy z Rzpłą, m.in. informacje koniuszego kor. [Krzysztofa Zbaraskiego] o organizacji i sile wojsk tureckich* // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Supplement. Sygn. 354 (1). S. 2.

³³ *Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М.* История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958. С. 272-276; *История Ирана* / Отв. ред. М. С. Иванов. Москва, 1977. С. 181-187.

³⁴ *Treliak J.* Historia wojny chocimskiej (1621 r.) ... S. 25, 90-96.

відомо, що перський шах Аббас у 1595, 1605 – 1606 і 1622 – 1623 рр. зі змінним успіхом воював з імперією Великих Моголів за економічно і стратегічно важливий Кандагар³⁵. Тому слони у досліджуваній період могли потрапити до сефевідської армії також як військові трофеї, або – подарунки могольських падишахів, під час ведення переговорів чи внаслідок укладення мирних договорів³⁶.

Однак, слід відзначити, що існують певні розбіжності стосовно появи османської елфантерії у запеклих боях під Хотином між повідомленнями документальних та нарративних джерел. Зокрема, турецький хроніст Мустафа Наїма говорить, що «п'ятого дня названого місяця (25 червня. – А. Ф.), проминувши Балкани із поневіряннями через перешкоди та болота, цього разу навіть привели [до війська] чотирьох дужих слонів»³⁷. Отож він стверджує, що останні з'явилися у складі армії султана Османа лишень тоді, коли вона підходила до берегів Дунаю. Це відбулося, на його думку, того, що «верблюди, які переносили султанське шатро по місцях із частими повеннями, знеслилися, то цю службу поклали на отих слонів»³⁸.

Проте ці твердження турецького хроніста не витримують жодної критики у порівнянні з повідомленнями польських розвідників. Бойові слони перебували на озброєнні османців від часу їхнього виступу зі Стамбула, просто вони тоді виконували в їхній армії різноманітні військові функції. За одними повідомленнями вони несли «намети, кожний із яких

---

³⁵ *Farrokh K.* Iran at War 1500 – 1988. Oxford, 2011. P. 63.

³⁶ У 1618 р. до Аббаса I прибуло посольство від падишаха Джахангіра, в ньому було 10 слонів. Про це див.: *Фарзалиев А. М., Мамедова Р. М.* Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. Санкт-Петербург, 2004. С. 99-101.

³⁷ *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / Пер. осман.-тур. О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 63.

³⁸ *Там само.* С. 63.

призначено для 15 осіб³⁹, за іншими – були «навантажені барабанами»⁴⁰.

До того ж Наїма не міг говорити про останніх як про подарунок іранського шаха Аббаса I, через своє негативне ставлення до нього. Хроніст уважав його підлим «Невдячником», який «знову постарався укласти [з Османами] вічний мир»⁴¹.

Відомо також, що визначена кількість цих великих тварин утримувалася в турецькій столиці ще в XVI – на початку XVII ст. у султанському звіринці, де за них відповідали «мірахур» та його помічник, «молодший мірахур». У їхньому відомстві було і відповідне спорядження для верблюдів й слонів – візки та паланкіни як у середині палацу османського правителя, так і за його воротами⁴².

В 1540 р. відділ для обслуговування тварин під керівництвом «мірахура» нараховував 2800 осіб, а на початок XVII ст. він уже значно чисельно збільшившись і становив до 4322 слуг. У 1547 р. в окремих турецьких провінціях вже існувала споріднена служба, до якої було залучено кілька тисяч осіб, що займалися доглядом за пасовиськами та утриманням тяглових і верхових тварин. До неї входила поряд з різними слугами конюшенні, шорники, ковалі, ветеринари та погоничі⁴³. Так, у Адріанополі в означений період існувала навіть така спеціальна нижча службова посада як «кішлак еміні», котрий відповідав за умови утримання і якість харчування слонів⁴⁴.

Це вказує на те, що в Османській імперії була завбачливо організована ціла відповідна інфраструктура для утримання

³⁹ *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. ...* S. 178.

⁴⁰ *Наїма Мустафа*. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу... С. 63.

⁴¹ *Там само*. С. 52.

⁴² *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба 1300 – 1600. Київ, 1998. С. 93.

⁴³ *Там само*. С. 93.

⁴⁴ *Mikhail A.* The Animal in Ottoman Egypt. Oxford, 2014. P. 120.

елефантерії в провінціях. Мабуть, така служба була створена і в Белграді, після його захоплення османцями в серпні 1521 р. Там за свідченням відповідних зображень, у середині XVI ст., турецький султан Сулейман I, якого згодом прозвали «Законодавцем», проводив жорстокі страти за допомогою слонів (рис. 2). Як вже зазначалося вище, Мустафа Наїма розповідав про те, що вже перебуваючи на Дунаї з армією, Осман II, у свою чергу, також організував аналогічні жахливі страти захопленим на морі в полон запорожцям, під час яких «дехто особисто розстріляв стрілами скількись козаків, тих, хто виявився відступниками – роздерли на шматки, а ще декого позабивали, розтоптавши слонами (курсив наш. – А. Ф.)»⁴⁵. В іншому турецькому наративному джерелі, яке називається «Газанаме», також про це говориться, що деяких вищеназваних бранців страчували «на березі річки, де їхні тіла були розтоптані ногами роздратованих слонів»⁴⁶.

Стосовно виду тварин, з яких складалася османська елефантерія під Хотином у 1621 р., то в писемних джерелах знаходимо про це конкретну інформацію тільки у Я. Собєського. Він повідомляв, що «кровожерний молодий тиран (султан Осман. – А. Ф.) привів чотирьох слонів, щоб показати свою могутність і нажахати польське військо африканськими чудовиськами»⁴⁷.

Як бачимо, сеймовий комісар у своїх мемуарах говорить, що бойові слони турків належали до африканського виду. Проте, відомості з актових документів і свідчення зображу-

---

⁴⁵ *Наїма Мустафа*. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу... С. 65.

⁴⁶ *Ostapchuk V.* An Ottoman *Ġazānāme* on Ġalīl Paša's Naval Campaign against the Cossacks (1621) // *Harvard Ukrainian Studies*. 1990. Vol. 14. No 3/4 (December). P. 501.

⁴⁷ *Sobieski J.* Pamiętnik wojny chocimskiej / Przełoż. Wł. Syrokomla. Petersburg, 1854. S. 22; *История Хотинского похода Якова Собєского (1621)* / Пер. с пол. К. Мельник // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. Киев, 1896. Вып. II. (Первая половина XVII ст.). С. 67.

вальних матеріалів повністю цьому суперечать. З рапортів польських шпигунів видно, що подаровані іранським шахом тварини були скоріше за все азійського виду, оскільки перси ще з часів Ахеменідів й Сасанідів завжди отримували слонів з Індії⁴⁸.

Підтвердженням цього є також зображення цих великих тварин на гравюрі «Війна Польщі з Туреччиною 1621 року», яку виконав художник Якоб Лауро на замовлення Римської курії, котру було опубліковано у 1624 р., тобто майже по живим слідам цієї визначної історичної події⁴⁹. Автор цієї гравюри, схематично зображуючи театр бойових дій, намагався відтворити головні деталі, щоб його панорама Хотинської війни у основних моментах відповідала життєвим реаліям. Зокрема, художник на лівому березі Дністра поряд з верблюдами зобразив і слонів (рис. 3), яких мали турки в ході цих бойових дій. Безумовно, що саме зображення на гравюрі є надто схематичним, щоб чітко встановити до якого виду належали тварини з османської елефантерії, проте короткі й невеликі вуха та невисокий, у порівнянні з верблюдами, важкий тулуб говорить про азійський вид цих слонів.

Значно більш чітко останню ознаку в будові тіла, характерну саме для цього виду тварин, видно на фрагменті картини, присвяченій запеклим боям під Хотином, відомого фламандського художника Пітера Снаерса, який з 1628 р., перебуваючи при дворі Габсбургів, виконав її, по суті, на основі гравюри Лауро⁵⁰. На полотні баталіст показав на задньому плані від османської артилерійської батареї слонів та верблюдів (рис. 4), що спокійно пасуться на лівому березі вищеназва-

---

⁴⁸ *Дмитриев В. А.* «Персы получают их из Индии», или почему парфяне не использовали боевых слонов? // *Метаморфозы истории.* Псков, 2013. № 4. С. 164-168.

⁴⁹ *Żygulski jun. Zd. Sławne bitwy w sztuce.* Warszawa, 1996. S. 108-109.

⁵⁰ *Федорук А.* Хотинська битва... С. 63.

ної річки. Зображені на картині слони за своєю морфологією повністю відповідають азійському виду цих великих тварин.

Що ж до кількості й спорядження слонів, які входили до складу елефантерії в армії султана Османа II, то у наявних писемних джерелах, а також зображувальних матеріалах і археологічних артефактах, можна знайти досить суперечливі дані про чисельність цих великих тварин та необхідні цінні відомості, які стосуються їхнього різного функціонального екіпірування у період Хотинського походу. Приміром, утікач із турецької неволі шляхтич Юрій Вороцький, у розташуваннях польсько-литовського війська 16 липня 1621 р. свідчив: «слонів чотири, що нині носять намети, а перебравшись через Дунай ті чотири слони мають носити напнуте на них турецьке шатро і повсякчас [будуть до цього] готові, і вдень, і вночі»⁵¹. Натомість, шляхтич Ян Чаплінський у своєму листі до Єжи Радзімінського від 1 жовтня 1621 р. писав, що «верблюдів, буйволів у війську неприятельському велика сила, але слонів є 8»⁵². А в «Подорожніх замітках» Симеона Лехаці, які датуються приблизно другою чвертю XVII ст., про цих тварин на озброєнні турків взагалі просто говориться, що у «[війську] Османа були і слони», без жодного зазначення їхньої кількості⁵³.

Такі розбіжності у повідомленнях сучасників Хотинської війни 1621 р. можна з одного боку пояснити різною їхньою поінформованістю, а з іншого – станом збереженості самого актового документу чи наративного джерела. Найбільше довіри з наведених свідчень заслуговують дані Вороцького, котрий сам на власні очі бачив цих великих тварин у султанській армії, до того ж вони знаходять підтвердження у донесеннях й

---

⁵¹ *Жерела до історії України-Руси*: У 16-ти т. Львів, 1908. Т. 8. Матеріали до історії української козаччини по р. 1631. С. 226.

⁵² *Kopia listu od pana Czaplńskiego do Jerzego Radzińskiego 1 Octobris z obozu pisanego (Chocim 1621) // Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. Warszawa, 1959. S. 215.*

⁵³ *Лехаці Симеон. Путевые заметки / Пер. М. О. Дарбиняна. Москва, 1965. С. 255.*

інших очевидців, що частково вже наводилися вище. Лист Чаплінського дійшов до нас у копії, тому важко стверджувати яке саме число слонів фігурувало в його оригіналі, можливо, у ньому воно було зовсім іншим. Цей шляхтич також був активним учасником запеклих боїв під Хотином, тому бачив діяльність османської елефантерії у продовж них на власні очі, бо подає стосовно неї й інші цінні відомості, про які будемо говорити далі. Щодо записів Симеона, то незважаючи на те, що факти подані ним є часто у дещо перекрученому вигляді, відсутнє точне їх датування, місцями порушується хронологічна послідовність викладу подій, вони усе ж мають певну цінність як свідчення, якщо не завжди очевидця, то в усякому випадку сучасника зазначених бойових дій. Отож, у елефантерії армії Османа II налічувалося чотири азійських бойових слони, які турецький султан отримав у подарунок від перського шаха Аббаса в листопаді 1620 р. Саме цю цифру прийнято в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії⁵⁴.

Проте, зазначене число цих великих тварин означало не тільки їхній кількісний показник, що перебував на озброєнні у османців, воно, мабуть, відображало і стан чисельності окремих слонових тактичних одиниць, з яких складався такий екзотичний рід військ як елефантерія. Так, ще у давньоіндійському політичному й економічному трактаті «*Архашастра*», котрий приписують брахману Каутільї, говорить, що на 1 слона приходилося 15 піхотинців або 5 вершників⁵⁵. Отож, ця сукупність воїнів на чолі з бойовим слоном становили у давньому індійському війську окремий підрозділ.

Проте в елліністичний час, коли елефантерія потрапила і на європейські терени, її внутрішня організація зазнала корінних змін. За повідомленням «*Тактики*» грецького мислителя Асклепіодота: «при слонах начальник одного слона

---

⁵⁴ *Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej... S. 76, 234; Сас П. М. Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 96.*

⁵⁵ *Архашастра или наука политики / Пер. с санскр. В. И. Кальянова. Москва; Ленинград, 1959. С. 423.*

називається «зоарх», двох же – «терарх», а з'єднання – «терархія», «епітерарх» же – [начальник] чотирьох [слонів], а з'єднання – «епітерархія», «іларх» же [начальник] восьми [слонів], а шістнадцяти – «елефантарх», «керарх» же – [очолював з'єднання] із тридцяти двох [слонів], а [начальник їх] подвійного числа – «фалангарх» і [їх] з'єднання назвуть одноіменно кожному начальству»⁵⁶.

З наведеної цитати античного філософа видно, що елефантерія в арміях великих елліністичних держав отримала струнку внутрішню організацію, яка робила її більш зручною в управлінні у воєнних умовах. Далі, після деякої перерви, вона, частково зберігаючи елліністичні особливості у поєднанні з індійськими традиціями, знову появилась у арміях Сасанідського Ірану⁵⁷.

Після арабського завоювання цей екзотичний рід військ більше майже не використовувалися персами на війні. Пізні згадки про слонів на озброєнні останніх – цих великих тварин, які в давнину традиційно уважалися «царськими», – переслідували не стільки військову мету, скільки повинні були продемонструвати високий статус влади правителя, котрі у такий спосіб нагадували усьому Сефевідському Ірану та сусіднім народам про державну велич персів⁵⁸. Того можна припустити, що іранський шах Аббас I подарував молодому турецькому султану цілу «епітерархію» бойових слонів, яка у свою чергу складалася з двох «терархій» та чотирьох «зоархій» (рис. 5).

Про військове спорядження цих великих тварин у армії Османа вже частково говорилося вище. У актових документах і наративних джерелах найчастіше вказується факт, що на

---

⁵⁶ Нефедкин А. К. Асклепидот. Тактическое искусство // *Para Bellum*. Военно-исторический журнал. 2004. № 2 (22). С. 21.

⁵⁷ Банников А. В. Эпоха боевых слонов... С. 317-362; Банников А. В., Попов А. А. Боевые слоны в Античности и раннем Средневековье... С. 135-147.

⁵⁸ Горелик М. В. Шагающие крепости // *Вокруг света*. 1976. № 1. С. 44.

їхніх спинах були розташовані спеціальні «намети» або «шатро»⁵⁹.

Щоб краще уявити як це виглядало в реальності, необхідно розглянути відповідні археологічні та зображувальні матеріали, котрі датуються XVII – XVIII ст. Зокрема, на фрагменті керамічної кахлі, знайденої в районі села Громи, що біля Умані, зображено бойового слона (рис. 6, 1). Зберігся вигляд його голови та передньої частини тулуба. На спині тварини зображено паланкін, на голові сидить погонич. В останнього в руках анкус – загострене стрикало для управління слоном, за його спиною у нього сагайдак з луком і стрілами, а над головою мусульманський символ – півмісяць. Над фігурами зображених тварини та людини пояснювальний напис кириличним шрифтом: «СЛОН», а внизу – частина збереженої дати: «16...» (рис. 6, 2).

Зрозуміло, що походження даного зооморфного сюжету є тісно пов'язано зі східною традицією, але має у сучасній науковій літературі різну інтерпретацію. Так, ще за припущенням вітчизняного мистецтвознавця О. Р. Тищенко: «на уманському фрагменті зображено бойового слона – мотив, взятий з подій XVII ст. (вторгнення турків на Україну)»⁶⁰.

Більш конкретну версію щодо походження цієї кахлі висловила українська дослідниця О. П. Діденко, на думку якої, зображений мотив безпосередньо пов'язаний із перебігом Хотинської війни 1621 р.⁶¹. Однак, вітчизняний археолог Д. П. Куштан, заперечуючи попереднє припущення, стверджує, що зображений екзотичний зооморфний сюжет «мас прямі аналогії у російському народному (лубочному) живо-

⁵⁹ *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. ...* S. 178; *Жерела до історії України-Руси...* С. 226; *Наїма Мустафа*. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 63.

⁶⁰ *Тищенко О.* Найдавніші українські кахлі (XIV – XVII ст.) // *Образотворче мистецтво*. 1979. № 3. С. 25.

⁶¹ *Діденко О.* Орнаментація кахлів пізнього середньовіччя на матеріалах з Уманщини // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Зб. наук. ст. Київ, 1999. Вип. 8. С. 91.

писі XVII – XVIII ст., а саме з картинками типу «Сильний звір слон землі Персидської»⁶².

З останнім твердженням важко погодитися через те, що воно не знаходить необхідного підтвердження як у самому зображенні, так і в наведених до нього відповідних аналогіях⁶³. Так, погонич зображений на фрагменті будівельної кераміки одягнутий у головний убір сфероконічної форми, що дає можливість його інтерпретувати не інакше як шолом, а інший вигляд деталей одягу з луком і стрілами, скоріше за все, є складовими частинами повного обладунку, в який він був закутий. Єдина композиційна неточність цього мотиву полягає у тому, що озброєна людина сидить на голові, а не шиї слона. Проте, мілітаризований вигляд погонича, дає підстави говорити, що наведений сюжет пов'язаний з нічим іншим як із запеклими боями під Хотиним.

Крім того, ще одне виявлене не менш цінне зображувальне джерело подає дуже цікаву інформацію стосовно екіпіровки бойових слонів, що були на озброєнні османців. Мова йде про серію цікавих турецьких графіті, котрі було зображено на зовнішньому фасаді Константинопольських (Бендерських) воріт Хотинської фортеці, що з'явилися, напевно, після 1713 р. Серед них чітко проглядається фігура слона з паланкіном на спині, в котрому сидить погонич з анкусом в руках, який керує твариною (рис. 7).

Як відзначила у своїй публікації В. В. Калініченко: «поява цього зображення зрозуміла, адже слони використовувались османською армією ще у війні 1621 р.»⁶⁴. На жаль, оригінали

---

⁶² Куштан Д. Сюжетные изрзцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2010. Вип. 10 (13). С. 46, рис. 1.

⁶³ Ровинский Д. А. Русские народные картинки: В 2 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1. С. 40-41.

⁶⁴ Калініченко В. До питання дослідження графіті Бендерських воріт Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької

цих графіті не збереглися до наших днів, тому доводиться покладатися на їхній малюнок, зроблений російськими військовими у кінці XVIII ст.⁶⁵.

Безумовно стверджувати, що усі замальовані деталі на графіті зі слоном є у всьому повністю точними, неможна. Проте, вона знаходить певну аналогію із вищенаведеним зображенням на фрагменті керамічної кахлі, що робить її цінним інформативним джерелом. Зокрема, на графіті погонич також одягнутий у сфероконічний шолом, мабуть, із пластиною для захисту носа. Відмінністю цього графіті є те, що на ньому чітко зображений бойовий слон азійського виду, для якого характерні невеликі вуха та невисокий важкий тулуб. Неточність у цьому зображенні, як і в попередньому, полягає у тому, що погонич слона показаний у паланкіні, а не шиї цієї великої тварини.

Показаний на обох зображеннях паланкін є нічим іншим як типова індійська хауда – своєрідне сидіння, яке часто було накрите спеціальним балдахіном (рис. 8). Виготовлялася остання з дерева і мала коробкоподібну форму. Їздили в таких сидіннях представники дуже заможної знаті. В передній, більш високій частині хауди знаходилося місце для правителя, а позаду на низькому сидінні розміщувався його тілоохоронець або ад'ютант. Перед сидінням на шиї тварини сидів погонич, котрий нею керував, застосовуючи анкуш⁶⁶.

При цьому, слід зазначити, що особливої різниці між бойовою хаудою і тою, яка використовувалась у мирний час фактично не було. Останнє вдало показано на могольській

доби в Україні: Зб. наук. ст. Київ, 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 370, рис. 2 а.

⁶⁵ Автор висловлює щире вдячність кандидату історичних наук, провідному науковому співробітнику Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Ю. В. Мисько за можливість ознайомитися з цим рідкісним малюнком, без якого було б неможливе написання відповідної частини цього матеріалу.

⁶⁶ *Kistler J. M.* War Elephants... P. 15-17; *Nossov K.* War Elephants... P. 16.

мініатюрі, яка зображає момент наступу армії падшахзаде Дара Шукоха у генеральній битві при Самугарсі (29 травня 1658 р.), біля Агри (рис. 9).

До речі, французький мандрівник, лікар Франсуа Бернье, який, залишив про його живописний опис, у якому демонструється поведінка названого претендента на трон імперії Великих Моголів⁶⁷, що сидів на бойовому слоні у відкритій хауді. Так, він зазначив, що «коли дощ припинився, знову загуркотіли гармати, і тут появився Дара на прекрасному цейлонському слоні. Він наказав розпочати атаку по всьому фронту; сам він рухався посеред великого загону кавалерії прямо на ворожу артилерію, котра сміливо зустріла його, убила довкола нього безліч людей і викликала замішання не тільки у загоні, яким він командував, але також і в інших загонах кавалерії, що слідували за ним. Однак, коли армія побачила, що Дара й далі сидить на слоні, не збирається відступати і з впевненістю дивиться навколо себе, роблячи руками знаки, щоб усі йшли вперед і слідували за ним, – замішання пройшло. Кожний зайняв знову своє місце в строю і просувався вперед тим самим кроком, що і він. Однак, перш ніж Дара впритул підійшов до неприятеля, його зустрів другий залп артилерії, котрий знову вніс великий безлад в його лави і змусив багатьох відступити. Дара однак не втратив цілковитого самовладання, тримався твердо, надихав своїх людей і увесь час рукою подавав їм знак слідувати за ним і рухатися вперед швидше, не гаячи часу. Рішуче просуваючись, він прорвав фронт артилерії, зламав ланцюги і звільнив від них гармати, вступив у табір і обернув на втечу і верблюдов, і піхоту, і все, що йому зустрілося на шляху, і

---

⁶⁷ Мова тут йде про велику міжусобну війну 1657 – 1661 рр. в Могольській імперії. Докладніше про неї див.: *Sarkar J. N. History of Aurangzib. Vol. 2. War of Succession. Calcutta, 1912. P. 1-300; Hansen W. Pawi tron. Dramat Indii Wielkich Mogołów / Przeł. J. Schwakopf. Warszawa, 1980. S. 185-338.*

проклав прекрасний шлях для кавалерії, що слідувала за ним»⁶⁸.

З наведеного уривку вищезазначеного наративного джерела видно, що відкрита хауда, розташована на спині бойового слона, була дуже важливою для безпосереднього управління великою армією на полі бою. При цьому, воєначальник, який сидів у такому сидінні на спині великої тварини виконував подвійну функцію: командуючого і знамена, оскільки воїни завжди бачили перед очима свого керівника і його слона, і коли з якихось причин цей важливий об'єднувальний для них символ зникав, вони уважали, що битву програно, і зазвичай починали розбігатися з бойовища⁶⁹.

Відомо, що менш знатні особи зазвичай їздили прямо на кольоровій попоні – великому квадратному килимі, якою покривалась спина тварини і утримувалась за допомогою канатних підпруг або ланцюгів⁷⁰. Про те, що такий спосіб їзди практикувався у турків свідчать відповідні зображувальні матеріали, які чітко це ілюструють. Зокрема, на гравюрі данського художника Мельхіора Лорка показаний бойовий слон при дворі султана Сулеймана, на спині якого сидять погонич і прапорonosець (рис. 10).

Необхідно зазначити, що усі деталі цього зображення є досить точними, оскільки сам гравер у 1556 – 1559 рр. перебував при султанському дворі в Стамбулі у складі посольства німецького короля Фердинанда I⁷¹. Зауважимо, що обидві особи на спині тварини зображені у цікавих головних уборах, які були характерні для єгипетських мамлюків. До того ж в останніх був певний досвід використання бойових слонів. Тому можна припустити, що вони появились на озброєнні

---

⁶⁸ *Бернье Франсуа*. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола / Пер. с фр. Б. Жуховецкого и М. Томара. Москва; Ленинград, 1936. С. 86.

⁶⁹ *Горелик М. В.* Шагающие крепости... С. 44.

⁷⁰ *Nossov K.* War Elephants... P. 15.

⁷¹ *Fischer E.* Melchior Lorck i Tyrkiet. København, 1990. S. 19-20.

армії Сулеймана I після османського завоювання Сирії, Єгипту та Хиджазу в 1516 – 1517 рр.⁷².

Цікавою деталлю на гравюрі М. Лорка є також те, що на спині слона поряд з погоничем сидить не просто воїн, а прапорonosець. З цього можна зробити висновок, що зображена велика тварина використовувалась як командний пункт, з котрого також здійснювалося безпосереднє управління військовими підрозділами.

Так, ще в «Архашастрі» зазначалося, що «сигнали для війська (воєначальник) повинний встановлювати за допомогою музичних інструментів, знамен і прапорців (курсив наш. – А. Ф.) – коли слід стояти на місці, наступати і йти в атаку»⁷³. Значення прапорів та різних штандартів, як засобу військової сигналізації, під час битви у ті часи було дуже великим. Якщо знамено спокійно майоріло над бойовими лавами – значить все проходить успішно, а якщо зникало або падало у всіх на очах – це означало поразку.

Останнє було особливо помітно, коли прапор височів на якомусь підвищенні, котре розташовувалось перед усією армією. Слон для такої ролі підходив чи не найкраще, оскільки штандартом розташованим на ньому можна було не тільки координувати рух військових підрозділів, але й вказувати напрямок головної атаки усій армії. Тому зображення прапорonosця на цих великих тваринах достатньо часто показано на пізньосередньовічних індійських мініатюрах (рис. 11).

Мабуть, ця військова традиція, котра через Сефевідський Іран прийшла з імперії Великих Моголів, стала використовуватися і в Османській імперії. Свідченням цього стало зображення бойових слонів на емблемах 43-ї та 79-ї *орта джемата* (або *орта яябаши*) яничарського корпусу⁷⁴. Вони були

---

⁷² *Иванов Н. А.* Османское завоевание арабских стран. 1516 – 1574. Москва, 2001. С. 43-58.

⁷³ *Архашастра или наука политики...* С. 149.

⁷⁴ *Николле Д.* Янычары (Серия: элитные войска) / Пер. с англ. А.В. Красулиной. Москва, 2004. С. 21.

найстарішими підрозділами в корпусі, що робило їхніх воїнів «першими серед рівних» поміж іншими яничарами.

Згідно з припущеннями М. Є. Шлапак та Ю. В. Мисько, слона з погоничем і паланкіном зображеного на графіті XVIII ст. з вище названих воріт Хотинської фортеці, можна уважати за емблему одної з вказаних *орта джемаат* яничарського корпусу, що в ній перебували⁷⁵. Проте, слід зауважити, що на останніх зображено цих великих тварин з кольоровими попонами на спинах без паланкінів (рис. 12). Крім того, на слоні з емблеми 43-ї *орта джемаат* показаний трикутний прапор, аналогічний знамену на вище указаній могольській мініатюрі. Тому однозначно стверджувати, що графіті зі слонем має прямий стосунок до одного із зазначених підрозділів яничарів, з упевненістю не можна.

Інше питання: чому на емблемах 43-ї та 79-ї *орта джемаат* було зображено саме цю велику тварину? Цілком можливо, що яничари саме цих підрозділів виконували якісь супроводжувальні функції щодо слонів⁷⁶, якщо вони брали участь в активних бойових діях.

Згадка в «Архашастрі» про музичні інструменти в підрозділах елефантерії також знаходить відповідні турецькі аналогії. Зокрема, у великій битві під Мохачем, яка відбулася 29 серпня 1526 р., султан Сулейман віддав своїй армії наказ розпочати наступ на ворога. Перед самою атакою османський військовий оркестр почав виконувати різні бойові марші.

---

⁷⁵ Шлапак М. Яничарские символы в крепостях Молдавии // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Київ, 2008. Вип. 17. С. 348; Мисько Ю. Турецькі символи на стінах Хотинської фортеці // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайдлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайдля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. Чернівці-Вижниця, 2011. С. 351-352.

⁷⁶ Можливо, на них покладалися функції по охороні цих тварин, а під час бойових дій, подібно як індійські «вартові стоп», їхні підрозділи закріплювалися за слонами. Про допоміжні підрозділи в елефантерії див.: *Nossov K. War Elephants...* P. 19.

Звуки барабанів, нав'ючені на спинах бойових слонів і верблюдів, розносилися в усі боки. За давньою традицією виконання бойових маршів не припинялося до кінця битви⁷⁷.

Як зазначав у своїх працях М. А. Алекберлі, султан Осман II носив панцир Сулеймана I й намагався у всьому його наслідувати. Рішучістю він не поступався своєму видатному попереднику⁷⁸. Можливо, план великого Хотинського походу передбачав повторення успіху останнього у завоюванні Угорщини в 1526 р., що у головних рисах простежується в діяльності молодого турецького правителя. Того у його армії, за свідченнями Наїми, також були присутні чотири «дужих слони, навантажені барабанами»⁷⁹.

Як і майже сто років до того, під Мохачем, 28 вересня, коли проводився генеральний штурм ворожих укріплених позицій, за повідомленням «Кам'янецької хроніки», «сам султан сидів на узвишші за Хотинном, яке називають Городищем. Там був зведений трон із балдахіном, а навпроти на двох слонах четверо музикантів били в барабани і грали на зурнах»⁸⁰. На жаль, поверхові археологічні обстеження багатоярусного пагорбу Городище (урочище Замчисько) (рис. 13), розташованого за 2,5 км на північний схід від Хотина, які були проведені Л. П. Михайлиною, С. В. Пивоваровим, В. О. Сандуляком і М. В. Ільківим влітку 2011 р., не дали бажаних результатів. Виявити якісь рештки, пов'язані з

---

⁷⁷ *Nicolle D.* Hungary and the fall of Eastern Europe, 1000 – 1568 (Men-at-Arms Series, 195). Oxford, 1988. P. 13; *Minahan J. B.* One Europe, many nations: a historical dictionary of European national groups. Westport, 2000. P. 311.

⁷⁸ *Алекберли М. А.* Хотинская война... С. 73; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 177.

⁷⁹ *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу... С. 63.

⁸⁰ «Кам'янецька хроніка» складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом / Підг. до друку Я. Тучапський // Жовтень. 1985. № 4. С. 103.

розташуванням тут ставки султана Османа і його елефантерії, поки що не вдалося⁸¹.

Ще відомо, що окрім барабанів, османці використовували у своїй елефантерії також і сигнальні підвісні інструменти, зазвичай виготовлені із сталі чи бронзи. Так, анатолійський вершник Мехмет, який потрапив у полон 2 вересня 1621 р., свідчив, що у них «слонів чотири, на яких [розташовані] великі дзвони для [подавання] знаків, коли військо йде»⁸². За версією, яку свого часу висловив польський історик Ю. Немцевич, згадані ударні музичні інструменти були повішені у спеціальних вежах, розташованих на спинах тих великих тварин⁸³. Важко однозначно сказати як мали виглядати вежі на котрих розташовувались дзвони, але можна припустити, що сигнали подавалися ними зі слонів тоді, коли турецькі військові підрозділи рухалися у похідному порядку.

Про можливі перспективи бойового застосування слонів османцями у війні 1621 р. вперше знаходимо конкретні відомості у вже згаданого вище полоненого вершника Мехмета, котрий вказав, що «можна на них гармати невеликі польові возити»⁸⁴. Для приклада, в Індії стрільбу зі слонів з ранніх зразків вогнепальної зброї практикували вже у другій половині XV ст., коли там вона почала активно використовуватися.

Зокрема, тверський купець Афанасій Нікітін, який у 1471 – 1474 рр.⁸⁵ здійснив свою відому подорож, повідомляв: «А бой

⁸¹ *Льків М.* Дарабани, урочище Замчище – археологічна пам'ятка та важливий турецький воєнний об'єкт у Хотинській кампанії 1621 року // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці – Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 88-90, рис. 1.

⁸² *Жерела до історії України-Руси...* С. 234.

⁸³ *Nietcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III.* Wrocław, 1836. T. III. S. 224.

⁸⁴ *Жерела до історії України-Руси...* С. 234.

⁸⁵ *Семенов Л. С.* Хронология путешествия Афанасия Никитина // *Хождение за три моря Афанасия Никитина* / Отв. ред. Я. С. Лурье, Л. С. Семенов. Ленинград, 1986. С. 107.

их все слони... да оболочат ихъ в доспѣхъ булатный, да на них учинены городькы, да и в горотыкъ по 12 человекъ в доспѣсех, да все с пушками да стрелами»⁸⁶. Спостерігаючи за парадним виїздом бахманідського султана він писав, що у ньому брало участь «триста слонівъ наряженных в булатных в доспѣсех да с гороткы, да и городкы окованы, да в гороткых по 6 человекъ в доспѣсех, да с пушками да с пищалми, а на великомъ слонѣ 12 человекъ»⁸⁷. Однак, у похід на сусідню індуську державу Віджаянагар, за свідченнями Нікітіна, відправилась султанська армія, у складі котрої було лишень 100 тварин «з городкы да в доспѣсехъ, а на всякомъ слонѣ по 4 человекеы с пищалми»⁸⁸.

Вказані тверським купцем гармати, які широко використовувались у бахманідській елефантерії, належали до легкої ствольної артилерії. Цей тип вертлюжних гармат (рис. 14) називався «гаджнал», що у перекладі означало «слоновий ствол», поодинокі екземпляри котрої дійшли до наших днів. Зазвичай на слоні розташовували один великий або два невеликих «гаджнали». Калібр цих легких гармат становив 40 – 65 мм⁸⁹.

Проте питання про кількість осіб артилерійської обслуги на бойових слонах тісно пов'язано з іншим аспектом, – це число воїнів, що могла битися у такому випадку на цих великих тваринах. На перший погляд, усе зрозуміло: на слоні могло сидіти всього декілька людей з різною вогнепальною зброєю, але наявні писемні звістки малюють більш складну картину. Так, вже згаданий вище один з королівських шпигунів, який спостерігав за виступом турецьких військових частин зі Стамбула у кінці 1621 р., повідомляв, що на кожному

---

⁸⁶ *Хождение за три моря Афанасия Никитина 1466 – 1472 гг.* / Отв. ред. В. П. Адрианова-Перетц. Москва; Ленинград, 1958. С. 16.

⁸⁷ *Там само.* С. 24.

⁸⁸ *Там само.* С. 26.

⁸⁹ *Irvine W.* The army of the Indian Moghuls: its organization and administration. London, 1903. P. 135; *Iqtidar Alam Khan.* Gunpowder and Firearms: Warfare in Medieval India. New Delhi, 2004. P. 93-94.

слоні їхало по 15 осіб⁹⁰. Натомість, польський поет Вацлав Потоцький у своїй поемі «Хотинська війна» зазначив, що у боях на османських слонах «кожна вежа стрільців по тридцять включала»⁹¹.

Зрозуміло, що обидва наведених свідчення є не рівнозначними, оскільки у першому випадку мова йде про кількість осіб на цих великих тваринах під час урочистої процесії, а в другому – у ході бойових дій. Однак, повідомлення останнього інформатора про три десятки воїнів на кожному слоні слід визнати художнім перебільшенням, бо аналогів подібному числу осіб на таких тваринах не спостерігається в інших писемних джерелах.

З описів Афанасія Нікітіна видно, що у загальній інформації про бахманідську елефантерію максимальна кількість (дванадцять) воїнів, яка розміщувалася в «городках», озброєна ствольною пороховою зброєю. Тоді як в урочистій процесії на слонах було по шість воїнів, також озброєних «пушками» та «пищальями», і лише на самій великій тварині сиділо 12 осіб.

Проте, коли ті самі слони «в доспіхах» вирушили на війну, то на кожному з них було лише по чотири «пищальники» у вежі. Отже, можна припустити, що під час урочистих процесій, які демонстрували силу і могутність армії, на кожного слона садили максимально можливу кількість воїнів, котрих бачив тверський купець і польський розвідник. У реальних бойових діях кількість осіб на тварині була за чисельністю більш або менш стандартною – від трьох до шести воїнів, ураховуючи погонича. Саме три особи артилерійської обслуги показано і в сучасних реконструкціях «гаджалів» бірманської армії (рис. 15) у битві при Аюттхаї в січні 1549 р., що показані у тайландському фільмі «Легенда про Суріютай».

---

⁹⁰ *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. ...* S. 178.

⁹¹ *Potocki Waclaw. Wojna Chocimska. Poemat w 10 częściach.* Warszawa, 1880. S. 173.

Інформацію стосовно прямого застосування турками слонів у запеклих боях під Хотином знаходимо тільки у двох писемних звітках. Зокрема, у вже згадуваній копії листа Я. Чаплінського вказується, що з тих слонів «одного з гармати убито»⁹². Однак, польський шляхтич не вказав, коли саме, у продовж тривалого перебігу бойових дій, це відбулося.

Інше повідомлення про залучення цих великих тварин у генеральному штурмі османцями польсько-литовських і запорозьких укріплених позицій 28 вересня 1621 р. знаходимо в «Історії Хотинської війни», яку написав Ованес Каменаці. Так, він говорить, що в той день їхні «воєначальники і командири з великою обережністю почали готувати вершників і піхотинців – турків, богданійців, мінтейців, румелійців, боснійців, анатолійців, татар і усі племена, що з'явилися здалеку, поки ніхто не залишився у таборі, крім 2000 солаків – близьких до султана, 4000 яничарів і стільки ж секироносців, тобто балтаджи. Усе ж *інше військо Осман разом із слонами направив на християн* (курсив наш. – А. Ф.), говорячи: «Те що повинно статися – станеться сьогодні! Або ви розіб'єте нашого ворога, або всі одночасно загините». ... Сам же Осман піднявся на високий горб позаду Хотина, котрий називається «Городищем», і було перед ним два слона, а на слонах чотири сурмачі і співці та різноманітні музичні інструменти, щоби його розважати»⁹³.

З повідомлення Ованеса видно, що турецький султан кинув на ворожі розташування усі наявні в нього військові підрозділи, у тому числі й цілу «терархію», або дві «зоархії» своєї елефантерії. Проте, уже під кінець дня, зазнавши чималих втрат, деморалізовані та втомлені османські підрозділи відступили до свого табору.

---

⁹² *Kopia listu od pana Czaplńskiego do Jerzego Radziwińskiego...* S. 215.

⁹³ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого / Пер. с древнеарм. К. Н. Юзбашяна // Историко-филологический журнал. 1958. № 2. С. 274-275.

За свідченнями хроніки Мустафи Наїми, «у цій брані з боку ісламу пало багацько люду та коней, а ще чимало вкрилося ранами»⁹⁴. Загибель значної кількості коней вказує, що у цьому запеклому штурмі брала активну участь не тільки турецька піхота, але й кавалерія.

У «*Кам'янецькій хроніці*» говориться, що османці «того дня до ночі атакували дев'ять разів як піші, так і кінні»⁹⁵. Використання турками значних кавалерійських мас у генеральному штурмі 28 вересня частково може пояснити і необхідність участі в ньому слонів. Вище, на прикладі битви при Самугарсі, вже було продемонстровано важливе значення цих великих тварин для керівництва значними за чисельністю підрозділами кавалерії на полі бою під час масованої атаки.

В останнє про османських слонів під Хотином повідомляється у зв'язку із завершенням воєнних дій. Окремі автори щоденників про події 1621 р. говорять, що насамкінець, після укладення миру, турецький султан подарував королевичу Владиславу слона, а той, у свою чергу, підніс йому коштовно оздоблену рушницю⁹⁶. При цьому, чітко вказується, що Осман II подарував тільки одну велику тварину.

Однак, в записках Симеона Лехаці про це знаходимо інші відомості, а саме: «Після довгих переговорів вони (султан і королевич. – А. Ф.) поклялися в союзі та дружбі. Осман надіслав королевичу дорогі подарунки, а також живих слонів, той йому теж віддячив подарунками»⁹⁷. Як бачимо, вірменський мандрівник говорить, що Владиславу були подаровані, напевно, усі слони, які ще були в розпорядженні турецького султана. На жаль, усі ці дані, через їх поодинокість, важко перевірити. Проте, через відсутність необхідних джерельних

---

⁹⁴ *Наїма Мустафа*. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу... С. 78.

⁹⁵ «*Кам'янецька хроніка*» складена Агопом... С. 103.

⁹⁶ *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wołoszech pod Chocimet, 1621 // Biblioteka Raczyńskich*. Rkps. № 139. S. 294.

⁹⁷ *Лехаці Симеон*. Путевые заметки... С. 260.

відомостей, поки що не вдалося простежити подальший шлях цього подарованого королевичу слона чи слонів.

У підсумку, слід відзначити, що питання, яке стосується участі турецької елефантерії у подіях Хотинської війни 1621 р., потребує й надалі детального вивчення, оскільки залишаються ще як писемні документи, так і речові джерела, котрі можуть пролити більше світла на цей аспект. Розширення кола історичних джерел дасть можливість ще чіткіше вималювати картину, яка стосується можливості використання бойових слонів Османа II в період Хотинської війни 1621 р.

Втім, уже можна говорити, що загальна кількість тварин, у розпорядженні султана, була невеликою, більшість документальних та наративних повідомлень вказують усього на чотири слони, які склали окремий військовий підрозділ. Чисельність останнього дає підстави припустити, що він мав відповідну організацію.

Наявні стислі повідомлення з писемних джерел і матеріали іконографії й археологічних досліджень свідчать про стандартне військове спорядження цього підрозділу османської елефантерії. Зафіксовані на цих бойових слонах спеціальні «намети» або «шатра» були, скоріше за все, типовими індійськими хаудами, які турки запозичили з воєнної культури народів Індостану. З допомогою таких своєрідних сидінь, накритих балдахіном, султанські воєначальники могли виконувати необхідні командні функції при веденні активних воєнних дій, подаючи своїм військовим підрозділам відповідні команди і знаки, використовуючи різні засоби сигналізації. Крім того, завдяки такому спорядженню й самі тварини, за необхідності, могли перетворюватися на окремі бойові одиниці, оскільки на кожному слоні міг розміститися екіпаж відповідної чисельності.

Наразі, однозначно стверджувати, які саме бойові функції виконували турецькі слони під Хотином, неможливо. Можна лише констатувати, що вище наведені стислі джерельні свідчення про їх використання під час генерального штурму польових укріплень польсько-литовського і запорозького табо-

рів, вказують на факт активного застосування цих великих тварин на полі бою.

Ілюстрації:

*Рис. 1. Шах Аббас I.
Гравюра Д. Кустоса (1600 – 1602 рр.).*

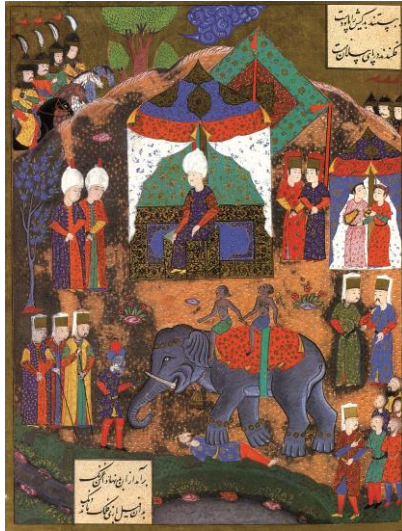

Рис. 2. Страта полоненого за допомогою слона при дворі Сулеймана I в Белграді. Турецька мініатюра середини XVI ст.

Рис. 3. Слони і верблюди армії Османа II. Фрагмент гравюри Я. Лауро (1624 р.).

Рис. 4. Турецькі слони і верблюди.
Фрагмент картини П. Снаерса (після 1628 р.).

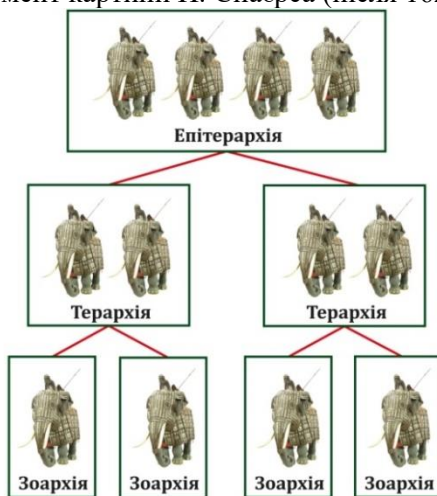

Рис. 5. Внутрішня організація турецької елѳантерії у війні 1621 р.

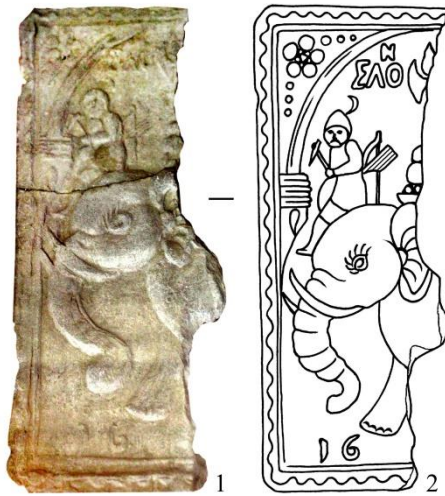

Рис. 6. Слон з погоничем і паланкіном на спині. Зображення на кахлі XVII ст. з села Громи: 1 – фото; 2 – промалюнок.

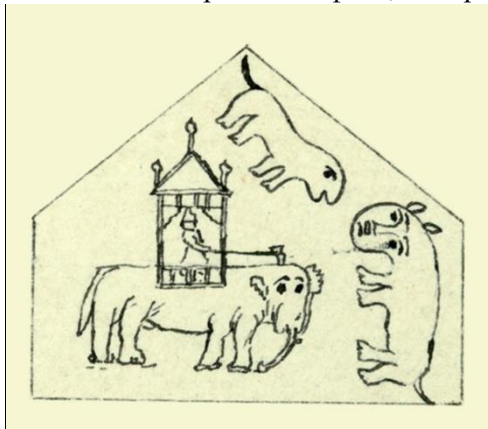

Рис. 7. Слон з погоничем і «паланкіном» на спині. Зображення на зовнішньому фасаді Константинопольських (Бендерських) воріт Хотинської фортеці XVIII ст.

Рис. 8. Зовнішній вигляд хауди другої половини XVIII ст.
Сучасне фото.

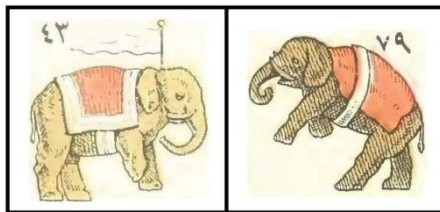
Рис. 9. Падшахзаде Дара Шукох на слоні веде свою армію в атаку. Могольська мініатюра середини XVII ст.

Рис. 10. Бойовий слон з погоничем і прапороносцем на спині при дворі султана Сулеймана I. Фрагмент гравюри М. Лорка (1557 р.).

Рис. 11. Індійський бойовий слон з погоничем і прапороносцем на спині.
Могольська мініатюра першої половини XVIII ст.

Рис. 12. Зображення слона на яничарських емблемах 43-ї та 79-ї орти джемаат.

Рис. 13. Багатошарова археологічна пам'ятка Дарабани, ур. Замчесько (вигляд з північного заходу).

Рис. 14. «Гаджнал» – індійська легка гармата XVII – XVIII ст. на вертлюзі. Сучасне фото.

Рис. 15. Бірманські «гаджнали».
Сучасне фото.